

Marian Wójtowicz

Główne tendencje rozwojowe staroruskiej antroponimii XIV-XV w.

Studia Rossica Posnaniensia 22, 189-195

1991

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

GLÓWNE TENDENCJE ROZWOJOWE STARORUSKIEJ ANTROPONIMII XIV-XV W.

THE MAIN TENDENCIES IN THE DEVELOPMENT OF THE OLD RUSSIAN ANTHRO- PONONYMY OF THE 14TH - 15TH CENTURY

MARIAN WÓJTOWICZ

ABSTRACT. In the article the author distinguished a number of tendencies which appeared in the development of Old Russian anthroponymy of the 14th - 15th centuries. Some of the most important are: the tendency towards stabilization of the repertory of the most often used Christian names. The simplification of the multi-segment personal names and amplification of one-segment names, the tendency to transformation of patronymic forms into personal names of a function approximate to that of a name.

Marian Wójtowicz, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Instytut Filologii Rosyjskiej i Słowańskiej, al. Niepodległości 4, 61-874 Poznań, Polska-Poland.

System antroponimiczny, który funkcjonował na obszarze północno-wschodniej Rusi¹ w XIV - XV w., można określić ze względu na zasób środków leksykalnych wykorzystywanych dla celów nazewniczych jako system nominacji propriально-апелативной. Ten typ nominacji właściwy jest kształtującym się systemom antroponimicznym oraz niektórym nieoficjalnym systemom (mikrosystemom) nazywania osób. Kształtujący się staroruski system antroponimiczny posiadał w ówczesnej fazie rozwojowej znacznie rozbudowany zasób środków i sposobów nominacji. Jednocześnie był to już system o zdecydowanej przewadze wielocłonowych nazw osobowych.

Zbadane przeze mnie źródła² pozwoliły zaobserwować i wyodrębnić szereg tendencji³ o różnym nasileniu, które zarysowały się w rozwoju antroponimii w tym okre-

¹ Dokładniej chodzi tu o terytorium, obejmujące ziemie księstwa moskiewskiego (w granicach sprzed 1462 r.), twerskiego, jarosławskiego i rizańskiego, bowiem tego obszaru dotyczy przede wszystkim zebrany materiał antroponimiczny.

² Materiał antroponimiczny zaczerpnięto z dokumentów zebranych w zbiorze: *Akty со-цвално-экономической истории Сивiero-восточной Руси конца XIV — начала XVI в.*, t. 1, Moskwa 1952; t. 2, 1958; t. 3, 1964. Przykłady pochodzące z tego zbioru dokumentów oznaczone są literą A, za którą następuje cyfra rzymska, wskazująca tom i cyfra arabska — nr dokumentu oraz datacja.

³ Terminem „tendencja” określam obserwowaną w języku dążność do zmiany pewnego stanu, powodowaną przez zespół czynników lub warunków nie zawsze dających się dokładnie zdefiniować, które wyznaczają kierunek zmiany i rozwój określonego zjawiska językowego na danym terytorium i w danym okresie.

sie. Tendencje te pozostają w ścisłym związku z zachodzącymi w ciągu wieków w staroruskiej antroponimii procesami. Dlatego też celowe i słuszne wydaje się przedstawienie ich w powiązaniu i na tle najważniejszych procesów, do których należy zaliczyć: 1) proces przebudowy leksykalnej bazy antroponimii staroruskiej, 2) proces kształtowania się i rozwoju wielostopniowego (wieloczłonowego) systemu imienniczego (systemu nazw osobowych wieloczłonowych), wyrażający się w stopniowym przechodzeniu od jednoczłonowych nazw osobowych do używania nazw wieloczłonowych, 3) początek procesu kształtowania się nowej kategorii antroponimicznej – nazwiska. Takie ujęcie, jak sądzę, nie tylko silniej uwydatni główne tendencje rozwojowe staroruskiej antroponimii XIV - XV w., lecz również pozwoli na ich właściwe naświetlenie.

Wielowiekowa ekspansja imion chrześcijańskich, zapoczątkowana w X w. przez chrzest Rusi i nasilająca się w następnych stuleciach, spowodowała, że w XIV w. stały się one dominującym składnikiem bazy leksykalnej. Pod wpływem tej ekspansji i stopniowej asymilacji imion chrześcijańskich następuje w okresie od XI do XIV w. wypieranie z oficjalnego użycia imion niechrześcijańskich. Proces ten ilustrują dane liczbowe zamieszczone w pracy T. Skuliny⁴, z których wynika, że imiona chrześcijańskie w XIV w. stanowiły 81%, natomiast imiona niechrześcijańskie 19% ogólnej liczby imion zbadanych przez tego autora. Dane liczbowe uzyskane przeze mnie w wyniku analizy materiału antroponimicznego z zespołu akt oryginalnych i odpisów im współczesnych (wyodrębniłem 2789 męskich nazw osobowych, wyróżniłem łącznie z rekonstrukcjami 5835 jednostek leksykalnych) wskazują, że komponent pochodzenia chrześcijańskiego (imiona chrzestne) stanowił 73,5% (4288 jednostek) bazy leksykalnej, a komponent pochodzenia niechrześcijańskiego (nieliczne tradycyjne imiona słowiańskie, imiona odapelatywne i przezwiska, obce nazwy osobowe, głównie pochodzenia turko-tatarskiego, używane przez ludność etnicznie ruską, formacje odtoponimiczne, nazwy zawodów, pozycji społecznej) – 26,5% (1547 jednostek), z czego blisko 25% przypada na słownictwo rodzime. Jednocześnie należy podkreślić, że imiona chrześcijańskie stwierdzono u 2537 osób (na ogólną liczbę 2789), co wynosi 91%. Warto przy tym odnotować, że faktycznie używanych było 220 imion (odrębnych leksemów), tj. ok. 26% imion męskich z kalendarza cerkiewnego. Nazwy odapelatywne stwierdzono u 535 osób, co stanowi 19,2%, w tym 12,4% posiadało wykazane również imię chrzestne.

Na tle ogólnej dominacji imion chrześcijańskich dość wyraźnie uwidacznia się tendencja do stabilizacji zasobu najczęściej używanych imion. Do najczęstszych imion chrześcijańskich w XIV - XV w. należały (cyfra w nawiasie oznacza liczbę nosicieli): *Ivan* (475), *Vasilij* (232), *Fedor* (207), *Grigorij* (189), *Semen* (179), *Michail* (132), *Dmitrij* (120), *Andrej* (118), *Jakov* (82), *Nikita* (71). Tendencję tę należy tłumaczyć w dużym stopniu wpływem czynnika zewnętrznego. Wysoka częstość niektórych

⁴ T. Skulina, *Staroruskie imiennictwo osobowe*, cz. I, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1973, s. 141 (tabela 11).

z wymienionych imion pozostaje niewątpliwie w związku z liczbą uroczystości, obchodzonych w ciągu roku ku czci tego świętego, którego imię nadawano przy chrzcie, co zarazem wskazuje, że wybór imienia chrzestnego w znacznej mierze, jeśli nie przede wszystkim, uzależniony był od kalendarza cerkiewnego.

Z porównania przytoczonej listy dziesięciu najczęstszych imion chrześcijańskich z wykazami najczęściej używanych imion chrześcijańskich, zamieszczonymi w pracach T. Skuliny⁵, A. Baecklund⁶ i W. B. Kobrina⁷, wynika, że tendencja ta zarysowała się jeszcze przed XIV w. oraz że zasób tych najczęstszych imion chrześcijańskich, który ustalił się w XIV - XV w., również w wieku XVI nie ulegał poważniejszym zmianom.

Ograniczoność zasobu faktycznie używanych podstawowych form imion chrześcijańskich nie stwarzała, rzecz jasna, optymalnych warunków do funkcjonowania systemu w tym okresie. Obniżała ona bowiem poważnie efektywność systemu i praktycznie zmniejszała zdolność nazw osobowych do wyróżniania jednostki. Ograniczone możliwości kombinacji prowadziły wprost do powielania schematów, do mnożenia się nazw typu: *Ivan Vasilievič, Ivan Vasiljev syn, Vasilij Ivanovič, Vasilij Ivanov syn, Fedor Vasilievič, Vasilij Fedorovič* itp. Sprzyjało to niepożądaney „monotonii nazewniczej”.

Jednym z przejawów ogólnej tendencji do zachowania sprawności i zapewnienia efektywności systemu antroponimicznego był rozwój formacji hipokorystyczno-deminutywnych. Znalazł on swój wyraz w pojawieniu się znacznej liczby derywatów, tworzonych przeważnie od skróconych podstaw imion chrześcijańskich, z formantami, które we wcześniejszym okresie nie były spotykane, np. *-ak: Martak, Spirjak; -'aka: Konjaka, Kuzjaka; -ik: Konanik, Okulik, Omel'banik; -uk: Vasjuk, Mitjuk; -ica: Gridica, Mikitica; -nja: Ostanja, Terenja, Zanja; -eń, -enja: Greń, Kupreń, Fedenja, Jurenja; -unja: Jakunja, Prokunja, Vasjunja; -ura: Kostjura; -elja: Petelja; -ča: Onača, Potopčā; -'aga: Masjaga* i in.

Ekspansja imion chrześcijańskich, która nasiliła się po XIII w., zdecydowanie przyspieszyła proces wypierania z bazy leksykalnej imion rodzimych. Rzadkością stają się już na przykład imiona złożone. W wykorzystanych źródłach odnalazłem jedynie cztery imiona złożone: *Izjaslav, Jaroslav, Vjačeslav, Volodimer*, z których tylko ostatnie zostało poświadczone bezpośrednio. Konsekwencją tego procesu było wyraźne skrócenie (zubożenie) kodu (zestawu imion jako znaków językowych) a to pociągało za sobą wydłużenie się tekstu (powiększenie liczby komponentów nazwy osobowej).

Kolejnym przejawem wymienionej wyżej tendencji do zachowania sprawności

⁵ Ibid., s. 114, 121.

⁶ A. Baecklund, *Personal Names in Medieval Velikij Novgorod. I. Common Names*, Stockholm 1959, s. 88.

⁷ W. Kobrin, *Gieniealogija i antroponimika (po russkim materialam XV - XVI vv.)*. W: *Istorija i gieniealogija*, Moskwa 1977, s. 89 - 90.

i zapewnienia efektywności systemu był wzrost udziału liczbowego słownictwa rodzimego w antroponimii omawianego okresu. Odzwierciedliło się to w szerokim wykorzystaniu leksyki pochodzenia odapelatywnego, przede wszystkim przezwisk i formacji odtoponimicznych, które stanowiły 22,9% bazy leksykalnej, w tym przezwiska – 20,5% (1197 jednostek leksykalnych), nazwy odtoponimiczne – 2,4% (138 jednostek).

Należy podkreślić, że normą staje się w owym czasie użycie w składzie wieloczłonowej nazwy osobowej obok imienia chrześcijańskiego nazwy odapelatywnej dla oznaczenia osób, które tej nazwy były nosicielami (nie wszyscy ją posiadali), a to ze względu na jej większą w porównaniu z imieniem chrzestnym zdolność wyróżniania jednostki. Bowiem jako znaki rzadsze od imion chrzestnych, nazwy odapelatywne zawierają więcej informacji. Przykłady pomijania nazwy odapelatywnej przez pisarza dokumentu są nader rzadkie, por. zapisy dotyczące tej samej osoby, dokonane przez różnych pisarzy: *Dmitrija Vasilbeviča Bobra* A I 352, ok. 1467 - 1474 r. i *Dmitriei Vasilbevič* A I 488, ok. 1470 - 1500 r.; *Ivan Vasilbevič Oščera* A II 387, ok. 1471 r. i *Ivan Vasilbevič* A I 430, ok. 1474 - 1475 r.

Odnotujmy też tutaj tendencję do rozszerzenia funkcji indywidualnych przezwisk i formacji odtoponimicznych. Była to jedna z oznak początku procesu kształtowania się nazwisk. Poniższe przykłady, jak się wydaje, pozwalają dostrzec częściową utratę podstawowej dla przezwisk zastępczej funkcji⁸ i uzyskiwanie przez nie cech bardziej stałej kategorii – nazwiska: *Ivan Ščerbina* A II 165, ok. 1455 r., *Ivan Ščerbini* A II 167, 1455 - 1470 r. – zapisy odnoszą się do jednej osoby; przezwisko należało do ojca tej osoby; *Ivan Vasilbevič Gorbatoj* A II 464, ok. 1465 - 1471 r., *Boris Ivanovič Gorbatoj* A I 648, 1503/04 r. – przedstawiciele różnych pokoleń; pierwszy z wymienionych był protoplastą rodu książęcego; *Larivon Skumaša, Semenکو Skumaša* A I 340, ok. 1464 - 1478 r. – przezwiska chłopów, zapewne braci.

Przymiotniki odtoponimiczne z formantem *-skij/-skoj* były używane jako pomocniczy środek leksykalny dla indywidualizacji osób. W nazwach osobowych przedstawiciele niższych warstw społecznych wskazywały one na miejsce zamieszkania danej osoby, na miejscowość, z której ona pochodzi. Natomiast w nazwach osobowych książąt, bojarów, właścicieli ziemskich formacje te wskazywały na przynależność do określonego rodu. Spotykane w nazwach osobowych przedstawiciele tego samego pokolenia, bądź różnych pokoleń, rzadko jeszcze używane samodzielnie stają się one ze względu na swą funkcję bliskie nazwisku. Por., np.: *Mikula Petrov synъ Kuzminskogo, Ondrěi Semenov synъ Kuzminskogo* A I 598, 1495 - 1506 r.; *Petrъ Starodubskoi* A II 496, 1453 - 1462 r., *Ivan Kostjantinovič Starodubskoi* A I 385, 1468 - 1478 r., *Semen Fedorovič Starodubskoi* A I 467, 1478 - 1482 r.; *Vasilei Michailovič Čertenokъ Zabolotckoi* A II 406, 1490 - 1500/01 r., *Kostjantin*

⁸ Zastępcza funkcja przezwisk została wykryta i opisana przez T. Skulinę, *Funkcja przezwiska w systemie antroponimicznym*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 1974, t. XIII, s. 213 - 234; tenże, *O przezwiskach w języku staropolskim i staroruskim*. W: Z polskich studiów slawistycznych, Warszawa 1972, s. 199 - 211.

Grigorievič Zabolotckoi A II 414, 1497/98 r., *Petr Grigor'evič Zabolockoi Loban* A I 546, ok. 1480 - 1500 r. itp.

W procesie rozwoju staroruskiej antroponimii na terytorium północno-wschodniej Rusi w XIV - XV w. ukształtował się złożony system nazywania osób, w którym wieloczłonowe nazwy osobowe zdecydowanie przeważały nad nazwami jednoczłonowymi. Pierwsze z nich stanowiły 82,17% (2292 osoby), drugie – 17,83% (497 osób). W tym okresie ujawniły się dwie – przeciwstawne co do kierunku oddziaływania – tendencje: tendencja do amplifikacji i tendencja do symplifikacji nazw osobowych. Tendencja amplifikacyjna była odbiciem tendencji bardziej ogólnej – zmierzała do uprecyzjnienia języka jako środka komunikacji i polegała na rozszerzeniu podstawowego, a jednocześnie najczęstszego typu *imię chrzestne + patronimikon* (utworzony od imienia chrzestnego) poprzez dodanie jednego z następujących składników: patronimiku (od imienia chrzestnego lub przezwiska), formy typu patronimicznego, formacji odtonimicznej, przezwiska, np.: *Mikifor Isakov syn* (własnoręczny podpis) → *Mikifor Isakov syn Charlamova* A II 261, 1482/83 r., *Vasko Gridin syn* → *Vasko Gridin syn Maljatina* A II 288, ok. 1492 r., *Ivan Feodorovič* A II 208, 1471 - 1475 r. → *Ivan Fedorovič Kargolomskoi* A II 210, 1471 - 1475 r. Powstawały w ten sposób różne typy nazw trójczłonowych, które mogły ulegać dalszemu rozszerzeniu. Nazwy trójczłonowe stanowiły w omawianym okresie 21,69% (605 osób), a nazwy czteroczłonowe – 2,65% (74 osoby).

Wieloczłonowe nazwy osobowe podlegały natomiast symplifikacji. Była ona odzwierciedleniem ogólnej tendencji do ekonomii środków językowych, do skrótu i ograniczania złożoności (długości) konstrukcji językowych. Uproszczenie nazw wieloczłonowych następowało poprzez pominięcie imienia chrzestnego, np.: *Fedor Zloba Dmitreev syn Čertova* → *Zloba Dmitreev syn Čerťova* (własnoręczny podpis) A I 660, 1505/06 r., *Ivanu Volku Borisovu* A I 501, 1483 r. → *Volk Borisov* A III 89, 1488/89 r. itp., albo też poprzez elipsę patronimikonu, utworzonego od imienia chrzestnego, np.: *Ivan Golova Vasil'ev syn* → *Ivan Golova* (własnoręczny podpis) A III 277, 1502/03 r., *Mikita Stepanov syn Zolotuchina* → *Mikita Zolotuchin* A III 48, 1505/06 r., *Ondr'ei Mikitiñ syn Rylova* → *Ondr'ei Rylov* (własnoręczny podpis) A I 481, ok. 1470 - 1480 r.

Wynikiem symplifikacji nazw wieloczłonowych była tendencja do używania nazw dwuczłonowych, które stanowiły 57,80% (1612 osób) ogółu zbadanych nazw. Oddziaływanie obu tych przeciwstawnych tendencji było podstawowym czynnikiem zachowania równowagi wewnątrzsystemowej.

Dwa ostatnie z wymienionych wyżej przykładów symplifikacji nazw wieloczłonowych ukazują także tendencję do zastępowania niekongruentnej formy patronimicznej w dopełniaczu liczby pojedynczej formą mianownika⁹. Zamiana tego rodzaju następowała w nazwach osobowych, zawierających formę patronimiczną drugiego

⁹ W. Cziczagow, *Iz istorii russkich imion, otczestw i familij*, Moskwa 1959, s. 76 - 79, 99, 106.

stopnia, utworzoną od imienia chrzestnego, por., np.: *Oksonъ Ivanovъ synъ Parъfenъeva* – *Oksen Parfenjev* (własnoręczny podpis) A I 488, ok. 1470 - 1500 r., a także w nazwach osobowych z odprzezwiskową formą patronimiczną drugiego stopnia, por., np.: *Dmitrei Ivanov synъ Kalitin* (własnoręczny podpis) – *Dmitrei Ivanov synъ Kalitina* A III 47, 1504/05 r., *Ofonasei Vnukov* A II 116, 1448 - 1470 r., – *Afanasei Danilov synъ Vnukova* A II 208, 1471 - 1475 r.

Formy patronimiczne drugiego, trzeciego i dalszych stopni wykazują tendencję do przekształcania się w bardziej stabilne nazwy osobowe o funkcji bliskiej nazwisku. Dotyczy to w pierwszym rzędzie odprzezwiskowych patronimików, które coraz częściej są przekazywane następnym pokoleniom i stają się nazwą rodu¹⁰. Tendencję tę potwierdzają odprzezwiskowe formy patronimiczne, które spotykamy na przykład w nazwach osobowych, należących do potomków właściciela ziemskiego Nikifora Gołowkina: *...ou Ivana, da ou Matfěja, da ou Michaila ou Mikiforovych dětei Golovkina* A I 258, 1455 - 1457 r. (patronimik drugiego stopnia), *Fedor Ivanov syn Golovkina, Grigorei Ivanov syn Golovkin* A III 468, ok. 1500 - 1505 r., *Kostjantin Michailov synъ Golovkina* A I 442, 1474 - 1478 r. (wnukowie, patronimik trzeciego stopnia), *Vasilei Grigorjev syn Golovkina* A III 468, ok. 1500 - 1505 r. (prawnuk, patronimik czwartego stopnia).

Omówione tutaj w wielkim skrócie główne tendencje, które uzewnętrzniły się w staroruskiej antroponimii XIV - XV w., były istotnym czynnikiem regulującym funkcjonowanie systemu antroponimicznego tego okresu oraz wyznaczającym w dużym stopniu dalszy jego rozwój.

МАРИАН ВУЙТОВИЧ

ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ДРЕВНЕРУССКОЙ АНТРОПОНИМИИ XIV - XV ВВ.

Резюме

Основные тенденции, которые обнаружили в развитии антропонимической системы Северо-Восточной Руси XIV - XV вв. показаны в статье на фоне важнейших процессов, происходивших в это время в древнерусской антропонимии, и в тесной связи с общими тенденциями развития языка. Воздействие этих тенденций было существенным фактором регулирующим функционирование и развитие древнерусской антропонимической системы XIV - XV вв.

¹⁰ Liczne przykłady zmiany patronimików w nazwach osobowych przedstawicieli różnych pokoleń oraz przechodzenia odprzezwiskowych form patronimicznych do nazw osobowych przedstawicieli pokoleń następnych w ciągu XVI - XVII w. podaje W. Cziczagow, op. cit., s. 63 - 109.

THE MAIN TENDENCIES IN THE DEVELOPMENT OF THE OLD RUSSIAN ANTHROPONYMY OF THE 14th - 15th CENTURY

by

MARIAN WÓJTOWICZ

Summary

The main tendencies which appeared in the development of the anthroponymic system of north-eastern Russia of the 14th - 15th century are presented in this article against the background of the most important processes occurring in this period in anthroponymy and in close relation with the general tendencies of development of the language. The influence of these tendencies was an important factor regulating functioning and development of the Old Russian anthroponymic system of the 14th - 15th century.